

Çövkən oyunu milli dəyərlərimizin gözəl nümunəsidir

Xalq yaradıcılığının ən qədim növlərindən biri də milli oyunlardır. Bu oyunlar Azərbaycan ərazisində hələ qədim dövrlərdən etibarən yaranmağa başlamış və uzun inkişaf dövrü keçərək bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Təsadüfi deyildir ki, cəngavərlik, igidlik, pəhləvanlıq, yeniyetmələrin sağlam və gümrəh böyüməsi, onların at çapma, güləş, ox atma yarışlarında iştirakı kimi məsələlər insanları daim düşündürmüş və respublikamızda mövcud olan daş kitabələrdə, Qobustan və Kəlbəcər rayonlarında aşkarlanmış qayaüstü təsvirlərdə, orta əsr miniatürlərində və onların ayrı-ayrı ornamentlərində ilkin milli oyunların müəyyən izləri, bəzi hallarda isə bütöv rəsmləri təsvir edilmişdir

Xalq oyunlarının tarixini tədqiq etmək üçün ölkənin ictimai-siyasi tarixinə nəzər salmaq lazımdır, çünki xalq oyunlarının inkişafı həm iqtisadi tərəqqi, həm də ki, müharibələrə hazırlıqla bağlıdır. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalq oyunları müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edərək, cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olub və fiziki tərbiyə spesifik vərdişə yiyələnmək bacarığına, işgüzarlığın artırılmasına, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə, nəticədə hərbi hazırlığa yönəldilib. Qaynaqlardakı məlumatlar göstərir ki, qədim zamanlarda Azərbaycanda güləş, oxatma, qılıncoyatma, nizə atma, atçapma, çövkən, Sürpapaq, Baharbənd, daşqaldırma, şahmat və digər idman oyunları geniş yayılmışdır. Xalq oyunlarında ali və humanist insani duyğular – şəri uzaqlaşdırmaq, yaxşılıq qorumaq, onlara dayaq durmaq və digər müsbət keyfiyyətlər aşılırdı.

Azərbaycanda geniş yayılmış bu oyunlar barədə məlumatlar IX-X əsrlərin görkəmli mütəfəkkirləri Kəsrəvi, Əl-Biruni, korifey şairlərimizdən Qatran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və digər klassiklərimizin əsərlərində, nəğil və dastanlarda, Qərb və Şərq səyyahlarının əsərlərində qeyd olunmuşdur. Xaqani cıdır

meydanında igidlərdən bu oyunda gözəl at sürmələrini və at oynatmalarını, bir sözlə, atçapma qabiliyyəti talab etmiş, güc, qüvvə, çeviklik və sürətlilik kimi fiziki keyfiyyətləri qələbə üçün əsas şərt saymışdır. O, "Meratüs-səfa" əsərində oyunların xalq tərəfindən yaradıldığını və burada xalq nümayəndələrinin iştirak etdiyini göstərmişdir. Şairin fikrincə, azad yaşamaq istəyən insan tamahın və arzusun başını top, ağılın ayağını isə topu vuran çövkən etməli, yəni ehtirasları deyil, ağılı özünə rəhbər seçməlidir.

**Azadlıq meydanında at çapmaq könlünə düşsə,
Kosu-əməl olar, aqlın ayağı - alda çovqanı.**

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin tarixən formalaşmış və geniş yayılmış nümunələrindən biri də "Çövkən" oyunudur. Komanda oyun növü olan çövkən yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında meydana gəlib, yüzillər ərzində Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İraq və digər ölkələrdə məşhur olub. Çövkənin qədim Azərbaycan oyunu olmasını sübut edən faktlardan biri də çoxsaylı mənbələrin mövcudluğu, miniatürlərimizdə bu oyunla bağlı mövzularda tez-tez müraciət edilməsi, yazılı mənbələrdə onun keçirilmə qaydaları haqqında ətraflı məlumatın verilməsidir. Bundan başqa qədim Övrənqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində çövkən təsviri olan şirli qab tapılmışdır ki, faktın özü də həmin oyunun hələ IX əsrdə Beyləqan şəhərində yayıldığını sübut edir. VII əsrin ən məşhur yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və Nizaminin 1177-1181-ci illərdə qələmə aldığı "Xosrov və Şirin" poemasına əsasən, Azərbaycanda çövkənin tarixi hətta VI-

VII əsrlərə gedib çıxır. Hətta dastanın "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda belə bir ifadə var: "Qılıncını nə öyarsən, mərə kafir, ayrı başlı çövkənimcə gəlməz mənə".

“N.Gəncəvinin tarixi sənədlər əsasında 1203-cü ildə yazdığı "Şərəfnamə" poemasında "Çövkən" və digər xalq oyunlarında kişilərlə bərabər, qadınların da iştirak etməsi barədə məlumatlar verilmiş, "Xosrov və Şirin" əsərində çövkən meydanında Şirinin Sasanı hökmdarı Xosrov Pərvizdən geri qalmaması və onunla bərabər oynayan qızlar da təsvir edilmişdir. Çövkən oyunu ilə bağlı I Şah Təhməsinin "Kuh və çövkən", yəni top və çövkən adlı əsəri vardır. Bundan başqa Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanında çövkənə həsr olunmuş fəsilə göstərilir ki, arəb xilafəti dövründə təntənəli bayramlar zamanı keçirilir və bu oyunun ən yaxşı ustaları kimi azərbaycanlılar həmin tədbirlərə aparılırdı.

Mənbələr XII əsrdə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən sayılan Bağdadda Orta Şərq ölkələrinin at çaparları arasında tarixdə ilk beynəlxalq çövkən yarışlarının keçirildiyini göstərir. Eyni zamanda həmin dövrdə, Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın hakimiyyəti zamanında bu oyun meydanında, at üstündə keçirilən "Alamara" adlı əsərdə isə qeyd olunur ki, məşhur Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl bəzən Təbriz meydanın-

da çövkən yarışları təşkil edir və bu yarışlara şəxsən özü də qoşulardı.

Tədqiqatçıların yazdıqlarına görə, oyunu idarə edən hakimlərdən biri alindəki yaylığı yuxarı qaldırır və bu zaman şeypur çalınır. Sonra oyunçular birinci dəstə ağ, ikincisi boz, üçüncüsü isə qara atlardan ibarət üç qrup halında meydana dövrə vurur və yarışa çıxırdılar. Bundan sonra üzvləri üç nəfər təşkil edən atlılar meydanın əks tərəfinə gedirdilər. Meydanın əks tərəfində daşdan iki metr hündürlüyü və beş metr eni olan qülləli qapılar qoyulur, qüllələrdən birinin üstünə göy, digərinə isə qırmızı rəngli bayraq taxılırdı.

Oyunda əsas məqsəd çövkən ilə topu fərdi və ya komanda üzvlərinin köməyi ilə aparıb qapını əvəz edən qüllələrin arasından keçmək idi. Oyunçular at belində 120-130 sm uzunluqda sonluğu ayrı ağac olan çövkənlə topu əks komandanın qapısına itələməlidilər. Uzunluğu 120-130 kv.metr, eni 60-150 kv.metr olan sahədə oynanılan bu oyun fasilə ilə iki saat davam edir və musiqi ilə müşayiət olunurdu. Bütün oyunçular milli geyimlərdə - papaq, arxalıq, dar gödəkca və şalvarda olur və oyunu üç hakim idarə edirdi.

"Çövkən" oyununda istifadə edilən topu hazırlamaq üçün darlanmış yün götürülərək alla yumaq şəklinə salınır və möhkəm bərkidilirdi. Topa lazımı ölçü verildikdən sonra qaynar suda yarım saata qədər saxlanılırdı ki, bu zaman yun əvvəlki yumaq formasını itirmədən daha bərk sıxılmağa başlayırdı. Sonra onu sudan çıxarıb, bir daha möhkəm şəkəllə düşənə qədər ovuşdurur və xüsusi dəridən üz çəkirdilər. Həmin üsulla hazırlanmış toplar elastik şar formasına salınırdı. Çövkən ağacı isə ayılmış formalı xüsusi ağacdan hazırlanırdı və daqiqə, standart uzunluğa malik deyildi - oyun iştirakçıları və atların hündürlüyündən asılı şəkildə dəyişirdi. Çövkən ağacının ayılmış hissəsinin bir üstü açıq olurdu ki, topu yerdən qaldırmaq asan olsun. Bu oyunda xüsusi məşq keçmiş yarış atlarından istifadə edir, oyun zamanı kəskin hərəkətlərə görə yəhər sürüşüb düşməsin deyər, ikiqat və üçqat qarınaltı ilə bərkidirdilər.

Oyunda işlədilan və harfi tərcüməsi "ağacıq" və ya "ağac parçası" mənasını verən xokkey ağacına bənzər ağac alətinin adı ilə adlandırılıb.

Şərqdə təşəkkül tapmış başqa idman növləri kimi, "Çövkən" oyununun dünya ölkələrinə yayılması və inkişaf etdirilməsində ingilislərin rolu böyük olub. Belə ki, XIX əsrdə Hindistandan İngiltərəyə gətirilmiş bu oyun getdikcə daha da inkişaf etdirilib, yeni qaydalar əsasında Amerika və Avropa ölkələrində yayılmağa başlayıb.

Məhz ingilislərin təşəbbüsü ilə bu oyun "polo" adı altında ilk dəfə 1900-cü ildə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində üç ölkənin 5 polo komandasının iştirakı ilə keçirilib. II Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilib və bununla da milli oyunumuz ilk dəfə olaraq Qərbi dünyasında özünü təsdiqləyib.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yetişdirilən atlar çövkən oyunu üçün ən ideal atlar hesab edilir. Bu atların boynunun hündürlüyü təxminən 148,5 santimetr, döş tutumu 165,8 santimetr, ildarəğinin çevrəsi 18,3 santimetmə qədərdir. Tipik dağ-düzən atı olan Qarabağ atları əsasən tünd-qəhvəyi və kürən rəngli, ortaboylu, dözümlü və müntəzib bədən quruluşuna malik olurlar. Bu atlar cald, çəvik və kəskin dönüş hərəkətləri edir və qafildən dayandıqı yerdən irəli cümə bilirlər.

“ Qarabağ xanlığı dövründə çövkən oyunlarına maraq daha da artmış, Şuşa şəhərində yerləşən Cıdır düzündə, Xankəndi ilə Xocalı arasındakı düzənlik ərazidə, Ağdam şəhərində cıdır yarışları, müxtəlif atüstü oyunlar, o cümlədən çövkən yarışları keçirilmiş və mütəmadi olaraq keçirilmiş bu yarışlarda Qarabağın müxtəlif yerlərindən gəlmiş gənclər öz məhərrətlərini göstərmişlər.

Qarabağ atlarının cins kimi təkmilləşdirilməsində və böyük şöhrət qazanaraq geniş yayılmasında Qarabağdakı Xan zavodlarının əvəzsiz rolu vardı. Xanlığın əsasını qoymuş Pənahəli xan, onun ardıcılıarı İbrahimxəlil xan, Mehdiqulu xan, Cəfərqulu xan, şairə Xurşidbanu Natavan və xan zümərəsindəki digər sülalə nümayəndələrinə məxsus zavod və tövlələrdə klassik zavod atçılığı səviyyəsində damazlıq işlərinin aparılması nəticəsində Qarabağ atları bir çox beynəlxalq sergilərdə və yarışlarda təmsil olunaraq, uğurlu yerlər tutmuşdu. Hələ 1867-ci ildə Fransada, 1869-cu ildə isə Rusiyada keçirilmiş at sergilarində Qarabağ atları mükafat və medalla layiq görülmüşlər. 1956-cı ildə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Böyük Britaniya kraliçası II Yelizavetaya "Zaman" adlı Qarabağ atının hədiyyə edilməsi, 1980-ci ildə Moskva hərracı vasitəsilə çoxlu sayda Qarabağ atlarının Almaniya, Hollandiya, İsveçrə, İtaliya, Fransa və digər ölkələrə satılması Azərbaycanın atçılıq tarixində mühüm hadisələrdən biridir.

Sovet dövründə atüstü milli oyunlara marağın bir qədər azalmasına baxmayaraq, Qarabağ bölgəsində xalqımızın qeyri-maddi mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi olan qədim oyun ənənələri qorunub saxlanılıb. 1946-cı ildə Ağstafada, 1949-cu ildə Ağdam rayonunun Eyvaxanbəyli kəndində atçılıq zavodlarının yaradılması Qarabağ atının yaxşılaşdırılması və müxtəlif yarışlarda iştirak etməsində böyük rol oynadı.

Lakin çox təəssüf ki, XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayon işğala məruz qaldı, azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından vəhşicasına qovularaq qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü, xalqımızın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinə ağır zərbə vuruldu. Bütün

bu sahəyə baxmayaraq, çövkən oyunu arad Qarabağın işğal olunmamış bəzi yerlərində, həmçinin respublikanın bir çox bölgələrində bu gün də yaşamaqdadır.

Son illərdə atüstü milli oyunlarımızın qorunub saxlanılması, qədim tarixə malik atçılıq ənənələrinin bərpası, ölkəmizdə atçılıq turizminin təbliğ və inkişaf etdirilməsi, gənc nəsilə bu sahəyə marağın oyadılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Belə ki, 2007-ci ildə "Atçılıq haqqında" qanun qəbul olunub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu qanunun tətbiqi ilə əlaqədar 22 may 2007-ci il tarixli fərman imzalanıb, "Atçılığın inkişafı üzrə Proqram" təsdiqlənib, Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzi yaradılıb. Dövlət başçımızın "Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək haqqında" 2014-cü ilin noyabr ayında imzaladığı sərəncam da bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının əyani təzahürüdür.

Sözündən istiqamətdə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin müstəsna xidmətləri vardır. Belə ki, nazirliyin təşkilatçılığı ilə 2006-cı ildən başlayaraq hər ilin may və dekabr aylarında Şəki rayonunun Daşüz kəndində yerləşən Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzində Prezident Kuboku uğrunda çövkən milli oyunu üzrə yarışlar, ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş Milli Atüstü Oyunlar Festivalı keçirilir. Həmin yarışlarda respublikamızın Şəki, Bərdə, Ağcabədi, Ağstafa, Yevlax, İsmayıllı, Zaqatala və digər şəhər və rayonlarını təmsil edən komandalər mübarizə aparır. Bundan başqa Azərbaycan Polo Federasiyası-

nın Bakıda polo üzrə ilk dəfə Dünya Kubokunu keçirməsi də çövkənin əhəmiyyətini xeyli artırır.

YUNESKO-nun 2003-cü ildə Parisdə keçirilmiş 32-ci sessiyasında "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiya qəbul edilib ki, respublikamız 2006-cı ildə həmin Konvensiyaya qoşulub. Bunun ardınca ölkəmizə aid ümumilikdə yeddi qeyri-maddi mədəniyyət nümunəsi, o cümlədən 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atı ilə oynanılan ənənəvi oyun nümunələri kimi çövkən oyunu YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irs siyahısı"na daxil olunub.

“ Qazandığımız nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi inanırıq ki, torpaqlarımız işğaldan azad ediləcək, məcburi köçkünlərimiz neçə illik ayrılıq həsrətindən sonra doğma yurdlarına dönəcək, igidlərimiz "Azərbaycanın Musiqi Konservatoriyası" adlandırılan qədim Şuşa şəhərində yerləşən əfsanəvi Cıdır düzündə "Qarabağ şikəstəsi"nin müşayiəti ilə Qarabağ atları üzərində öz məhərrətlərini nümayiş etdirəcək və onda çalışğırlı günlər yenidən qayıdaraq hər birimizin könlünü xoş ovqat üzərində kökləyəcəkdir.

Əli Cəfəroğlu,
Ağstafa rayon Təhsil Şöbəsinin
aparıcı məsləhətçisi